

חשיבותה של ערבית להיסטוריה יהודית: פנים מירושלים העות'מאנית

אמנון כהן

מבוא

לפני כחמישים שנה, בקיץ 1937, פירסם חוקר ארצישראלי, ד"ר דב ויינריב, מאמר ארוך בכתב-העת 'ציון' על הנושא 'בעיות בחקירה של תולדות היהודים בארץ-ישראל וחייהם הכלכליים (מימי הכיבוש התורכי)'.¹ שנתיים לאחר-מכן עזב ויינריב את הארץ ועבר לארצות-הברית, שם נשאר עד סוף ימיו ועסק במחקר ובהוראה של ההיסטוריה היהודית המודרנית. ברנד ד' ויינריב שינה לא רק את שמו, מקום מגוריו ודרך חייו, אלא גם את תחום התעניינותו האקדמי. הוא הקדיש את עצמו כמעט לגמרי לחקר ההיסטוריה הכלכלית והחברתית של יהודי פולין,² ולא חזר יותר לארץ-ישראל או לתחום התעניינותו הקודם — היהודים העות'מאנים.

למרות זאת, נשארה בתוקפה קביעתו של ויינריב, כי אחת הבעיות העיקריות העומדות לפני כל החוקר את ההיסטוריה של ארץ-ישראל העות'מאנית היא 'מקורות וקריאה ביקורתית של מקורות'. במאמר שפירסם בשנת 1937, הוא דן באריכות בהיבטים שונים של בעיה זו וטען, בין השאר: 'השאלה הראשונה היא כמובן מה הוא החומר — המקורות — על היישוב היהודי בארץ-ישראל שנשתמר. עד עכשיו השתמשו בעיקר בספרות הנוסעים (לא-יהודים ויהודים), בספרות העברית (בעיקר שאלות ותשובות) ובמכתבי שד"ר'. ויינריב מנה את הקשיים השונים הנובעים מהשימוש במקורות אלה, ולאחר-מכן דן, כמובן, באפשרויות האחרות:

מובן שאי-אפשר לקוות שבארכיונים התורכיים ימצא חומר על היהודים בא"י בכמות דומה פחות או יותר לאלה שבארצות אירופה על היהודים שם. עצם הדצנטרליזציה ששררה במלכות התורכים, אי-הסדר, המלחמות הפנימיות, ההשתלטות של הפחות ונושאי המשרות על מחוזות שלמים בא"י — כל אלה גרמו בוודאי שהידעות על היהודים שנרשמו ונשתמרו במקומות המרכזיים אינן מרוכות; ואלו שתמצאנה זקוקות לשבע בדיקות, כדי להוציא מהן את האמת ההיסטורית. אולם... במקומות המרכזיים, דמשק... בירות... ואולי בירושלים... ובקושטא, תמצאנה תעודות וידעות על יהודי א"י שתוכלנה להשלים את ידיעותינו הבאות ממקור ישראל.

כארבעים שנה מאוחר יותר — משך הזמן שנדרש לפי המקרא לכליונו של דור תועה ולצמיחתו

* נוסח עברי של הרצאה שנישאה בכינוס באוניברסיטת ברנדייס, ארצות-הברית, מאי 1987. המקור האנגלי יראה אור בדברי הכנס. וראה גם א' כהן, יהודי ירושלים במאה השש-עשרה לפי תעודות תורכיות של בית הדין השרעי, ירושלים תשל"ו.

1 ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 189-215 [להלן: ויינריב].

2 ספרו האחרון היה *The Jews of Poland: a Social and Economic History*, Philadelphia 1973; תודתי נתונה לד"ר ישראל ברטל מן האוניברסיטה העברית בירושלים על מידע ביוגרפי זה על ד"ר ויינריב.

של דור חדש — מחקר היהודים העות'מאנים טרם הגיע לארץ המובטחת, ודומה שהוא עדיין תועה במדבר. במהדורה השנייה, המתוקנת והמורחבת של ספרו *A Social and Religious History of the Jews* (New York 1983) מקדיש פרופ' סאלו ו' בארון שני שלישים מכרך 18 ליהודים העות'מאנים. רשימת מראי המקומות המקיפה שלו מצביעה אמנם על קשת רחבה של מקורות, אך יהיה זה ממין העניין לצטט אחדות מהערתיו בגוף הטקסט וכן מספר קטעים מהערתיו בסוף הדיון בנושא:

הארכיונים העות'מאניים, המרכזיים והאזוריים כאחד, היו מקור לא אכזב לחוקרים תורכים וזרים. ברור שיש עוד לעשות הרבה, כדי שהחומר שנאסף בהם יהיה גלוי לגמרי לחוקרים בלתי-חלויים, ויידרשו עשרות שנים של מחקר אינטנסיבי כדי לפרסם את התעודות היותר חשובות ולנתחן בהשוואה למקורות אחרים. אולם את מה שהושג במאה וחמישים השנים האחרונות מאז מחקרו החלוצי של יוזף פון-האמר-פורגסטל (Joseph von Hammer-Purgstall) ניתן כבר להשוות באופן חיובי להישגים ההיסטוריוגרפיים של האומות המערב-אירופיות... הואיל וההתפתחויות באימפריה העות'מאנית עניינו במשך תקופה ארוכה משקיפים מערב-אירופיים, מצוי בידנו גם מידע השייך לעניין בדוחות דיפלומטיים, שהוגשו על-ידי שגרירים וקונסולים זרים לממשלותיהם. במשך יותר ממאה שנה תרמו הערות מחכימות רבות בהפ... חומר מועיל ביותר להיסטוריונים. גם מספר עצום של נוסעים ועולי-רגל נוצרים ויהודים רשמו את חוויותיהם בתורכייה האירופית, אסיה המערבית וצפון-אפריקה... הואיל ויהודים מילאו תפקיד חשוב למדי בכלכלה ובמדיניות העות'מאנית, נכללו בתיאוריהם של רבים ממשקיפים זרים אלה — שהיו ידידותיים או עוינים את העם היהודי — עובדות חשובות, ידיעות מקריות ואנקדוטות, שהתייחסו ליהודי תורכיה. נוסף על כך ניתן היה להגיע באמצעות ספרותם המקומית ששגשגה והלכה של היהודים עצמם למערכת עצומה של נתונים. מאות הכרכים של ספרות השאלות והתשובות היהודית מכילים גם הם מידע השייך לעניין... עד כה לא ניתנה תשומת לב מספקת לכמות הגדולה של ספרות הדרוש והמוסר ולספרות היפה היהודית... ואילו ספרות הלאדינו הפופולרית... היתה בעיקרו של דבר נושא למחקרים של פילולוגים ושל חוקרי תולדות הספרות.³ פרופ' בארון אינו מותיר מקום לספק באשר לחומר המקורות שהוא מעדיף: הארכיונים העות'מאניים מתוארים במונחים כלליים כ'מקור לא אכזב' וכמותם גם האוספים התורכיים ב'ארכיונים... מערב-אירופיים'. סביר להניח, שאלה חשובים למטרות כלליות; אין כל רמז לקשר האפשרי שלהם להיסטוריה היהודית. נאמר לנו, כי קיימים גם 'דוחות דיפלומטיים', רשימות של 'מספר עצום של נוסעים ועולי רגל נוצרים ויהודים', שרבים מהם 'נכללו בתיאוריהם... עובדות חשובות, ידיעות מקריות ואנקדוטות שהתייחסו ליהודי תורכיה'. חשובים באותה מידה, ואולי אף יותר, הם 'מאות הכרכים של ספרות השאלות-והתשובות', וכן 'לא ניתנה תשומת לב מספקת... לספרות הדרוש והמוסר ולספרות היפה היהודית'. הערה 5 היא אפילו מפורשת יותר באשר לנקודה אחרונה זו:

הואיל ורק מספר מצומצם של אוספים ארכיוניים ופרסומים מתוכם עמדו בפגעי הזמן,

הרי ניתן להשתמש בהם בעילות כעיקר בקשר למאות התשע-עשרה והעשרים. כאשר לתקופות הקדומות יותר, עלינו אם כן להסתמך במידה רבה על יצירות משפטיות וספרותיות, הנמצאות בכתבי-יד וכן בדפוס.⁴

בעמ' 87 מבחין בארון שוב בין מיקבץ המאות התשע-עשרה והעשרים לבין 'התקופות הקדומות יותר':

לאמיתו של דבר, היבטים רבים של ההיסטוריה הכלכלית היהודית והכללית של האימפריה העות'מאנית במאה השש-עשרה [והאם אין זה נכון גם לגבי המאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה? — א"כ] נמצאים עדיין בשלבים המוקדמים של המחקר. פרופ' בארון מצטט מאוספי התעודות של אברהם גלאנטה, בדרך-כלל בקשר לתקופות המאוחרות. מחקריו החלוציים של פרופ' אוריאל הד המנוח, וכן אלה של ברנרד לואיס, מצוטטים בהרחבה ומתוך יחס של כבוד. אולם רוב החומר של בארון על היהודים מסתמך עדיין בעיקרו על מקורות מסורתיים בשפה העברית, וכן בשפות אירופיות. בספרו המעודכן של פרופ' בארון נזכרו גם מקורות מוסלמיים חדשים מסוגים שונים, שחשיבותם היחסית לעניין אינה תמיד ברמה אחת:

לעזר רב היו גם מקורות משפטיים שונים... תקנות ממשלתיות... שייכות לתחום ההנחות הנורמטיביות יותר מאשר לתחום המציאות היומיומית... מקורות משפטיים אחרים, כגון מסמכים שנשמרו בארכיוני הקאדים, היו אף הם מועילים ביותר... בצוואות של נפטרים... נזכרו שמותיהם של היורשים העתידיים והסכומים שעליהם תבעו זכות. כן נזכרים בהם יחסי המשפחה בין יורשים אלה... כמו-כן, במקרים שהיה צורך בנוטריונים לרישום עסקות מסוימות, תרמו רישומיהם — אם נשתמרו — מימד אנושי למספרים היבשים.⁵

דברים אלה קרובים יותר ברוחם לטעם המודרני, אך עדיין ניכרת בהם מידה מסוימת של זלזול מבחינה מושגית ('לעזר רב היו גם') וגם מבחינה עובדתית, הואיל ומיגוון הנושאים המשפטיים שכולל הכותב במסגרת המציאות של החיים היהודיים, הוא מצומצם ביותר. במונחים של גישה פסיכולוגית, כמו גם בהיקף הביליוגרפי, ניכרת התקדמות מסוימת, שהתרחשה במשך שנות הדור המפרידות בין שני החוקרים. שוב איננו נתקלים בגישה נוטת החסר ובנימוקים המתנשאים, המאפיינים את ויינריב. אולם למקורות העות'מאניים אין מוקדש עדיין המקום הראוי להם בנסיון לזכור ולשחזר את ההיסטוריה היהודית. בהקשר זה עולים מיד על הדעת מחקריו של פרופ' ברנרד לואיס.⁶

ספרו של לואיס — *Notes and Documents from the Turkish Archives: a Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire* התפרסם עוד בשנת 1952. מן הראוי להזכיר, שהיו אחרים שקדמו לו בתחום זה. בשנת 1911 נתפרסמו באיסטנבול בקובץ תאריח-י עוסמאני אנג'ומני מג'מועהסי מספר מסמכים רשמיים, שדנו בדון יוסף נשיא וברונה גראציה. אחדים מהם פורסמו שוב עשרים שנים לאחר-מכן — יחד עם פירמאנים נוספים — על-ידי גלאנטה. אך

4 שם, עמ' 462.
5 שם, עמ' 118.
6 B. Lewis, *History Remembered, Recovered, Invented*, Princeton 1975 וראה נוסח עברי, בשם 'ההיסטוריה — זיכרון, שיחזור, המצאה' בקובץ מאמריו: עלי היסטוריה — מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 43-5.

הסטריאוטיפ היהודי בעיני המוסלמים: יהודי עשיר האוחז במפתח קופתו. דמות-בובה מן המאה ה־15

חלוציותו של לואיס נעוצה בכך, שבדק בשיטתיות חלק מארכיוני משרד ראש הממשלה באיסטנבול, במטרה מפורשת להגיע למסקנות המבוססות על בדיקה מפורטת של התעודות. בכך גם סיפק לחוקרים אחרים קווים מנחים למחקר נוסף. במחקרו שנזכר למעלה, התמקד לואיס בקהילות יהודיות מזרחיות שונות, מסלוניקי ועד בגדד. פחות ידועה העובדה, שבהרצאתו באוניברסיטה העברית (ב־19 באפריל 1950) היפנה את תשומת הלב לקבוצה מסוימת של תעודות עות'מאניות, התחריר דֶפְתֶרְלִי, שעליהן ביסס חלק ניכר ממחקרו המאוחר יותר. תעודות אלה עסקו במיפקד האוכלוסין העות'מאני הכולל ובשיטות מיוסו, ולכן הן מתייחסות בעיקר לרוב המוסלמי. אולם הואיל והיהודים נחשבו ליחידה בפני עצמה, הם מופיעים בתעודות אלה לא רק כקבוצה נפרדת, אלא גם כחלוקה אישית מפורטת.

מורי המנוח, פרופ' אוריאל הד, תפס בקצה החוט, שהינחה מאז חוקרים של תולדות היהודים במבוכן המדינאות העות'מאנית. הוא היפנה את תשומת לבנו לקבוצות אחרות של מסמכים, שנשתמרו בארכיוני איסטנבול — גֶ'יֶה דפתרלרי ('ספרי' או 'פנקסי מס הגולגולת'). מסמכים אלה, כפי שמעיד שמס, עוסקים במס הגולגולת, ששולם על-ידי יהודים ונוצרים כאחד, והם זורים אור על מיוסו אחר, דימוגראפיה ומיוסו בכללותו. אופיו של ה־מוהימה דפתרלי ('ספרי' או 'פנקסי העניינים החשובים') הוא כללי יותר: מסמכים אלה כוללים העתקים של צווים שניתנו על-ידי 'השער העליון' למושלי מחוזות ופלכים שונים. הפירמאנים העות'מאניים טיפלו במיגוון רחב של נושאים, כפי שניתן ללמוד מאחד-עשר הפרקים בספרו של הד, *Ottoman Documents on Palestine*, שכותרתו של אחד מהם (פרק 10) 'Jews and Samaritans'.

קבוצות אלה ואחרות של התכתבות עות'מאנית רשמית שמורות בארכיון משרד ראש הממשלה באיסטנבול. אוספים אחרים של מסמכים רשמיים נשמרים בארכיונים של ארמון טופקאפי (החוברת הראשונה של הקטלוג הכללי של ארכיון זה, שנערכה על-ידי אולקין אלטינדאג [Altındağ] ומבוססת על רישומיו המקוריים של אוזונצ'ארשילי [Uzunçarşılı]), פורסמה בשנת 1985 על-ידי 'החברה ההיסטורית התורכית'. דיווחים על מסעות, כגון סיאחת-נאמה של אווליא צ'לבי (Çelebi), כוללים פה ושם אזכורים למציאותם של יהודים בחלקים שונים של האימפריה. דוגמה מן הזמן האחרון, ממקור אחר: במאמר, שפורסם (איסטנבול 1987) על-ידי מהמט איפשיירלי (İpşirli) ב־*Tarih Enstitüsü dergisi*, הוא מצטט את ה־*Tarih* של סלאניקי (Selânikî), בקשר לפרק האחרון בחייה של היהודיה אסתר קירה באיסטנבול. למיטב ידיעתנו, לא נעשה עד כה כל נסיון שיטתי לבדוק ביסודיות את רשומות דברי הימים העות'מאניים במטרה להעמיד לרשותם של חוקרי ההיסטוריה העות'מאנית את המידע הכלול ברשומות אלה על היהודים.

החלק החשוב ביותר, אולי המכריע, בקטגוריה של 'מקורות עות'מאניים' היה ויהיה החומר הארכיוני. ובהקשר זה מן הראוי לבדוק ארכיונים, אשר עד כה כמעט שלא נוצלו, אפילו למטרות כלליות — ובוודאי לא למחקר היסטורי יהודי — הלא הם ארכיוני בית הדין. בירושלים, כמו בכל המרכזים העירוניים הגדולים של האימפריה, נרשמו דיוני בית-הדין השרעי ונשמרו לדרות הכאים במשך כל התקופה העות'מאנית. לחוקרים לא היתה למעשה כל גישה לרשימות אלה לפני שנת 1967. עארף אל-עארף⁸ המנוח מירושלים וג'ין מנדאויל (Mandaville) מפורטלנד, אוראגון

7 א' הד, 'יהודי ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ז', ירושלים, ד (1952), עמ' 173-184.

8 'Arif al-'Arif, *Al-mufaṣṣal fī ta'rikh al Quds*, Jerusalem [19-]

בני לאומים שונים במצרים של המאה ה־17. ראשון מימין – היהודי. תחריט עץ לפי ציור משנת 1500 מתוך ספר מסעותיו במזרח של ארנולד פון הארפ

בארצות־הברית⁹ היו היחידים שזכו לכך, ואולם למסמכים המעטים שנזכרו או צוטטו על־ידיהם לא היה, בעצם, כל קשר להיסטוריה היהודית. מלחמת ששת הימים גרמה לשינויים צבאיים ופוליטיים רבים במזרח־התיכון. אחד השינויים שהיא הביאה מבחינה אקדמית, הוא הפתח שנפתח בפני חוקרי ההיסטוריה של האיזור להתוודע לארכיונים אלה ולבדוק אותם באישורן של רשויות הוואקף ומתוך גישה חיובית ואוהדת למחקר. בחלקי נפלה הזכות, לפני שנים אחדות, להתחיל במפעל זה של קריאה ולימוד כרכי ארכיון בית־הדין ובמקרים רבים אף נאלצתי לעמד בעצמי כרכים שלמים, שמן שהסתכם לא קרא בהם איש במשך מאות השנים שחלפו מאז כתיבתם. לתומי חשבת, שאצליח לשחזר את החיים בירושלים, כפי שהם משתקפים ברשומות בית־הדין. לאחר שבועות מספר של קריאה מאומצת הסתבר לי, שלקחתי על עצמי משימה בלתי־אפשרית. לכל שנה מן השנים של המאה השש־עשרה, שאותן בחרתי לקרוא תחילה בשל חשיבותן וראשונותן, הוקדש כרך אחד, שכלל 500 עמוד לערך, ולעתים אף הקיף 850 עמוד. כמות זו היא רבה מכדי יכולתו של חוקר אחד להקיפה בזמן סביר. החלטתי לצמצם את היקף מחקרי ולכלול בו רק את חיי בני המיעוטים בירושלים במאה ה־17. אולם גם לאחר צמצום זה התברר שהמטלה היא גדולה מבחינה כמותית וכן מבחינות אחרות. עשיתי צעד נוסף לצמצם את היריעה – פניתי להסתפק בבדיקת הרשומות המתייחסות ליהודים בלבד, והואיל והם היוו רק 10 אחוזים של האוכלוסיה הכללית, קיוותי שמחקר חיי היהודים לא יהיה מעמסה שאין לעמוד בה.

80 הכרכים המוקדשים למאה השש־עשרה נתגלו כאוצר בלום. מבחינה כמותית בלבד הסתבר, שבכל שנה היו לפחות 50 רישומים שדנו ביהודים, דהיינו כ־4,000 מסמכים במאה שנה. היהודים לא נזכרו דרך אגב, אלא כבעל־דין, שהיו מעורבים בפרשיות משפטיות ממשיות עם מוסלמים

J.E. Mandaville, 'The Ottoman Court Records of Syria and Jordan', *Journal of the American Oriental Society*, 86, pp. 311-319 9

אמנון כהן

רופא יהודי מזרחי.
תחריט צבעוני, 1508

ונוצרים או עם יהודים אחרים. שפע זה של פרשיות משפטיות כולל מיגוון מרשים של נושאים ומקיף את רוב היבטי החיים:
א. ענייני משפחה, יחסים בין בעל לאשה, חינוך הילדים, נישואין, גירושין, מוות וירושה.
ב. קבוצות-גיל, שינויים דמוגרפיים, יחסים בין-קהילתיים.
ג. פעילות כלכלית, ארגון מקצועי, עשירים ועניים, איסוף כספים והסדרים כספיים, חובות, מקרקעין.
ד. בתי-כנסת ובתי-קברות, פולחנים ומנהגים, טקסים דתיים ונושאי תפקידים בתחום הדת.
ה. יחסים עם השכנים המוסלמים, יחסים עם השליטים העות'מאנים והמקומיים, קשרים עם קהילות יהודיות אחרות באימפריה, צינורות-תקשורת עם איסתנבול.
ו. ארגון הקהילה, ריבוד חברתי, מגורים ומקומות מגורים, דרכי-תקשורת.
ז. מינוח לשוני: כשר, טרף¹⁰ וכיו"ב; שמות פרטיים ושמות-תואר מאפיינים המצורפים להם; השימוש בעברית ובשפות אחרות.
רשימת נושאים זו רחוקה מלהיות ממצה; ולא עוד אלא שניתן ליישם רבים מן הנושאים הכלליים, שהיתה להם השפעה על התנאים המקומיים, גם לגבי היהודים. המסמכים בארכיוני בית-הדין הם כה רבים, עד שכל הדוגמאות שתובאנה מהם תהיינה בהכרח תוצאה של בחירה שרירותית. למרות זאת, בחרנו להציג את שישה המסמכים הבאים, הואיל והם מרגימים נושאים אחדים בתחום הנדון, ולכל אחד מהם הקדמנו כמה שורות של דברי רקע. כל אלה לקוחים מארכיון בית-הדין המוסלמי ('סג'ל') של ירושלים.

מסמכים א' וב'

יהודי ירושלים, שהיו אמנם חלק מן החברה המקומית, נחשבו על-ידי הרשויות כישות נפרדת. בניגוד למקובל לחשוב ואף לקרוא בחלק מספרי ההיסטוריה, לא נכון יהיה להשתמש במונח 'מילת' לגבי קהילת יהודי ירושלים עד למאה התשע-עשרה.¹¹ אולם כבר מן השנים המוקדמות של השלטון העות'מאני ניכרו בקהילה זו היסודות העיקריים של ארגון אוטונומי. שני המסמכים הבאים מצביעים על קיומה של מערכת היחסים המיוחדת. השלטונות המוסלמיים המקומיים נתנו את אישורם הרשמי למינוי 'ראשי היהודים', שאנשי הקהילה היהודית עצמם המליצו עליהם. נוסף על כך, הפיצול בקרב הקהילה היהודית הוכר וקיבל גושפנקה רשמית במינוים של שני 'ראשי יהודים'. בראש הקהילה הגדולה יותר, זו של הספרדים, עמד 'שיח' אחד, ואחר בראש האשכנזים, היהודים הגרמנים.

סג'ל, כרך 25, עמ' 27

יהודה בן מוסא ומוסא בן סולימאן, שני היהודים מן העדה של היהודים האשכנזים (אל-אמן)¹², אשר חיים בירושלים, באו לבית-הדין השרעי והסכימו מרצונם הטוב שהיהודי

10 סג'ל, כרך 12, עמ' 263; שם, כרך 14, עמ' 335.

11 ראה מאמרי, 'On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the 16th Century', B. Braude & B. Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, II, New York 1982, pp. 7-18

12 לדין מפורט במונח ובמשמעויותיו המקומיות, ראה ספרי, *Jewish Life Under Islam*, Cambridge, Mass., 1984, pp. 52-54

סולימאן בן אצל'אן יהיה דובר אחראי (מתכלם) להם ולשאר בני קהילתם, היהודים האשכנזים החיים בעיר ירושלים. [זה ייעשה] בהתאם למנהג הרווח אצלם וכדוגמתם של דוברים קודמים של הקהילה היהודית הנזכרת [למעלה]. סולימאן הנזכר [למעלה] הביע את שביעות רצונו החוקית ואת הסכמתו. נרשם בשלושה לרג'ב, שנת 13.958

סג'ל, כרך 25, עמ' 27

היהודים פלאק¹⁴ וסולימאן בן אצל'אן, שהם ראשי (שיח') היהודים בירושלים הסכימו [כולהלן]: פלאק לא יהיה אחראי על עדת האשכנזים, לא יגבה ולא יפרע תשלומים עבורם ולא יתערב באף עניין מענייניהם, וסולימאן לא יהיה אחראי על שאר היהודים החיים בירושלים.

מסמך ג'

אספקת בשר היתה אחד מן השירותים החיוניים ביותר, אשר גילדת הקצבים, שהיתה תחת פיקוחו הקפדני של המתחשב המקומי, סיפקה לירושלים. לשאר תושבי העיר לא היה זה אלא סיפוק של צורך כלכלי, אך אצל היהודים היה לאספקת הבשר גם מימד דתי. לקהילה היהודית הוענקה הזכות, שקצביה המיוחדים ישחטו בהמות בהתאם למסורת היהודית. היתרון התחרותי שזכות זו היקנתה לקצבים היהודים על עמיתיהם המוסלמים, הוקדה במידת-מה באמצעות התקנה, לפיה הורשו היהודים לשחוט בימים מסוימים בלבד. נראה, שהיהודים מצאו דרכים לעקוף איסור זה. הם הצליחו להשיג בשר טוב גם בימים אחרים, באמצעות שיתוף-פעולה עם קצבים מוסלמים מסוימים, שזכו לטובת-הנאה תמורת עזרתם. מעשה זה נחשב לא רק להפרה של התקנות המקומיות; הוא היווה גם פלישה לתחום הזכויות המסורתיות של הקצבים המוסלמים. מכאן נובעת התגובה החריפה הבלתי-רגילה של השלטונות המקומיים נגד כל קצב מוסלמי, שסייע ביודעין לחתור תחת הסדר הכלכלי הקיים, ובה בשעה קידם את ענייני הקהילה היהודית על חשבון בני עמו.

סג'ל, כרך 31, עמ' 507

הסיבה לכתיבת רישומים [אלה] והגורם לרישום פרטים אלה הם שהמומחה (מעלם) שהאב אל-דין אבן מיראן, [שהוא] המתחשב של ירושלים הביא לפני השופט מולאנא סנאן התנפי (תרבה תהלתו), בבית-הדין של השריעה המהוללת, בשר מקולקל, מעופש ומסריח ובשר טוב ושמן. המתחשב הנזכר [למעלה] התאונן על כך והודיע, שאחמד אבן ז'ריק עוסק במכירת בשר מקולקל ומסריח למוסלמים וכן שהוא הפר את הצו החוקי המהולל ושחט את הבשר הטוב המוצג כאן¹⁵ עבור הקהילה היהודית. [הוא נשחט] ביום

13 7 ביולי 1551.

14 על Ya'qub Fallaq, ראה ספרי (לעיל, הערה 12), עמ' 52-54.

15 מילולית: הובא למעלה.

צורפים יהודים מזרחיים בעבודתם. ציור מן המאה ה־17

שישי, מייד לאחר התפילה, [כלומר] בימים שונים מאלה שבהם מותר [ליהודים] לשחוט. אחמד הנזכר למעלה הובא לפני בית־הדין המהולל של השריעה, ושם התאוננה קבוצה של מוסלמים ואנשים מהימנים מקרב אלה המאמינים בייחודו של אלוהים (אל־מִנְחֵדִין), שהוא עשה זאת ומכר בשר טוב לקהילה היהודית במחיר גבוה מזה שנרשם [במסמכי] הסג'ל. [נוסף על כך] הקהילה היהודית לא הורשתה לשחוט אלא יומיים בשבוע, דהיינו יום שני ויום חמישי, לא יותר, ואילו הוא שוחט בשר טוב ליהודים בכל יום ומוכר בשר מקולקל למוסלמים.

העדים החתומים בתחתית [מסמך זה] גם התלוננו עליו [ועל] שעשה כך, אבל הוא הכחיש שהבשר המקולקל שצוין למעלה [היה שלון], ו[אשר] לבשר הטוב הוא [טוען] שהוא לא [שחט אותו לפי דיני היהודים והוא הכחיש את זה]. הוצע לו פעמים אחדות להישבע, אך הוא סירב. לפי [כל זאת] ברור וגלוי, שהבשר המקולקל היה שלו, ושהוא שחט את [הבשר] השמן בדרכי היהודים כדי למוכרו ליהודים במחיר גבוה מזה [שנקבע] במסמכי הסג'ל. לכן הובא עניינו לפני עמוד התווך של הנסיכים המכובדים, נבחרם של השליטים רמי המעלה, החזקים, פרוח־ביי, המושל (מיר ליוא) של מחוז ירושלים (ירום הודו). פרשתו של אחמד שנזכר [למעלה] הובאה לפניו ופסיקתו הנעלה היתה להטיל

עליו את [עונש] הסיאסה¹⁶ על-ידי צלצול פעמונים (תג'ריס),¹⁷ כדי להרתיע אחרים. כתוצאה מכך נתגלה קלנונו ברכים על שהפר את הצווים החוקיים. זה קרה ונרשם ב-24 בחודש רמדאן [ב]שנת 18.963

מסמך ד'

המסמך המכונה 'ברית עמר', אשר נהוג לייחסו לאחד השליטים הראשונים במדינת האסלאם, הגדיר הלכה למעשה את מעמדם של היהודים והנוצרים במדינה המוסלמית. איסורים רבים שהוטלו על היהודים בראשית האסלאם, היו בתוקף במרוצת מאות השנים שלאחר מכן, ואף נותרו כך תחת שלטון העות'מאנים. כך, למשל, היו היהודים במאה השש-עשרה אמורים להימנע מלבישת בגדים בצבעים מסוימים, כדי שניתן יהיה להבדיל בקלות בינם לבין שכניהם המוסלמים. הרשויות המקומיות דאגו לכך, שתקנות אלה תקוימנה בעקביות, ובכל פעם שהגיעו אליהן ידיעות על חריגות של היהודים מהן, נקטו באמצעי-ענישה. דוגמה לכך היא הטלית (טילסאן) שלבשו היהודים בבית-הכנסת. ליהודים הוקצה הצבע הצהוב, אולם צבע הטלית הוא לבן ועליו פסים — צבע שנאסר על היהודים.¹⁹ אמנם היתה בידיהם חוות-דעת משפטית (פתוא) שהתירה להם ללבוש את הטלית בצורה המסורתית (מכסה את הראש ואת הכתפיים) בהיותם בבית-הכנסת, אך במרוצת הדורות היה צורך לחזור ולחדש את ההיתר, כדי למנוע נסיונות להפריע ליהודים להשתמש בזכותם זו.

יהודי מארץ-ישראל, מתוך ספרו של ווג'ה, 1664

סג'ל, כרך 58, עמ' 268

[זהו] העתק של מסמך שנרשם בהרשאתו של עמוד התווך של השופטים והפוסקים, מוחי אל-דין אפנדי, השופט החנפי [של ירושלים]. תוכנו הוא בכך, שהוא מקרה אשר הובהר בצורה בלתי-משתמעת לשני פנים ונחקר בדרך ההלכה. חוסיין, הסוכאשי של העיר ירושלים (ירום הודו) — תפארתם של המוסלמים והדרם של השוויים — בא לבית-הדין של השריעה המהוללה ולמקום מושבו הנעלה בירושלים (אלוהים הכל יכול... ישמרה ויכבדה)²⁰ ולפני מוחי אל-דין אפנדי, השופט החנפי אשר חתם בכתב-ידו על החלק העליון של הנוסח השווה לו [ההעתק המקורי]²¹ (ינציח אלוהים את רוממותו ואת תהילתו וימלא את כל משאלותיו).

16 על מונח זה שעיקרו: עונש גופני קשה (ולעיתים אף מיתה), ראה: E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden 1960, pp. 446-451; U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Law* (edited by V.L. Ménage), Oxford 1973, pp. 259-270

17 חיאן (שם), עמ' 650.

18 1 באוגוסט 1556.

19 צו עות'מאני מיוחד בעניין זה מחודש מארס 1554 (סג'ל, כרך 29, עמ' 79) הועתק בספרי, יהודי ירושלים (לעיל, הערת כוכב), עמ' 60 (תורכית) ועמ' 47 (עברית).

20 למען הקיצור, והואיל ויש בהם רק מעט משמעות ממשית, השמטנו חלק מן העיטורים הסגנוניים החוזרים ונשנים בקביעות במקור הערבי.

21 כרכי הסג'ל מכילים רק העתקים של המסמכים; המסמכים המקוריים ניתנו בדרך-כלל לצדדים המעורבים, או נשלחו אליהם. כדי להעיד על מהימנותו של ההעתק המקורי, שנעשה על-ידי פקיד בית-הדין, רשם הקאדי עצמו משפט בחלק העליון של המסמך וחותמתו נקבעה שם.

בבוקר היום הנזכר למטה בא [חוסיין] עם קבוצה מקרב הקהילה היהודית המוגנת החיה בירושלים: איבראהים, יוסף בן עבד אל-כרים, סלמון בן מוסא שולאל ויאהודא. הוא האשים אותם בלבישת בגדים מוסלמיים בבתי-הכנסת שלהם, בהפרת התחייבויותיהם ובהתנהגות לא-ראויה. הוא ביקש [מבית-הדין להעניש אותם] בהתאם לעיקרי השריעה. הם נשאלו שאלות על כך והשיבו, שמאז ימי קדם [ובמשך] השנים והימים הם נוהגים ללבוש את מיטב בגדיהם בבתי-הכנסת שלהם במשך התפילה ולשלשל את טליתותיהם מעל ראשיהם [וכתפיהם]. [יתירה מזאת, כך אמרו] אין לו סמכות להפסיק מנהג זה, הואיל וברשותם רשיונות מיוחדים לנהוג כך. הוא ביקש מהם להוכיח זאת ואז הם הציגו העתק של פסק-הלכה (פתוא) מטעם המנוח... אבו סעוד אפנדי...²² המופתי הראשי בפרובינציות האסלאמיות... תמצית תוכנה וביטוי מובנה הוא, שלא ימנעו מהם את לבישת הטליתות, העשויות בד לבן וצמר, בשעת התפילה. הם גם הציגו צו סולטאני נעלה... שתמצית תוכנו הנעלה היא, [שאינן] למונעם מלבישת טליתות עשויות בד לבן וצמר, ושיש לנהוג בהתאם לפסק ההלכה הנעלה שנוכח למעלה ושהסובאשי והמחתסב לא יתנגדו להם בעניין זה ללא סיבה חוקית. תאריכו של הצו הנעלה הוא בשליש השני (אואסט) של [חודש] רביע אל-אחיר בשנת 961.

אז הציגו [היהודים] מסמך משפטי מהודר... תמצית תוכנו היא שהמנוח... מוחי אל-דין מוחמד בן מחמוד השופט (מולא) של ירושלים רשם וחקר את התיק הזה והתברר לו, שהוא מעוגן באסכולה [החנפית] וקבוע בספרי מערכת החוק (פקה), שזההתעטפות בכגדים בשעת התפילה ראויה לגינוי, כלומר לשים אותם על הראש או להניח להם להשתלשל לצד הגוף. מנהיג האסכולה הדתית הסביר את זאת והצהיר, שזה [מותר כן] בחיקוי של עם הספר. וכך נודע, ש[היהודים] נוהגים לשלשל את טליתותיהם מעל ראשיהם מאז ימי קדם, ואנו הצהרנו שאנו מאפשרים להם לקיים את דתם ולמנוע באופן חוקי כל אחד שיפריע להם על-ידי הטרדה או על-ידי לקיחת משהו ממנהיגיהם, מבתי-הכנסת שלהם או [מ]כל מקום אחר. תאריכו של המסמך הנזכר [למעלה] הוא בשליש האחרון (אואח'ר) [של חודש] ג'מאדיא אל-אוול, שנת 933.

היהודים הנזכרים למעלה הגישו את העתק פסק ההלכה, את הצו הנעלה ואת מסמך בית-הדין שתאריכו ניתן למעלה, לאדוננו השופט שנוכח למעלה (מי יתן ואלוהים ימשיך [להעניק] לו את ברכותיו), והוא קרא בהם ביסודיות. הוא אימת את תוכנם, את מובנם, את ביטויים ואת המסקנות ההכרחיות המתבקשות מהם, וכאשר זה התברר לו והוא חקר את כל שהיה בהם, ביקשו אותו היהודים שנוכרו [למעלה] לעצור את כל מי שעלול להטריד אותם בכל דרך בלתי-חוקית או לקחת את השייך להם מבתי-הכנסת שלהם או [מ]מקום אחר. הוא מילא את בקשתם ואסר באופן חוקי. על כל אחד להפריע להם בהטרדה או בלקיחת משהו ממנהיגיהם או את השייך להם בהתאם לבקשתם, הואיל ופנו אליו לשם כך (ו)הואיל והם [בני עם] מוגן. [הוא עשה כן] בהתאם להעתק של פסק

22 על חייו של מלומד חשוב זה (1490-1574) וכן על חוות הדעת המשפטיות ראה: M.E. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussûd Efendi Fetvaları*, Istanbul 1972

23 25-1554 במארס

24 3 במארס 1527.

ההלכה ולצו הנעלה שאסר [מעשים כאלה]. הואיל והמצב ביטא בצורה זו את מה שבאמת קרה, הוא רשם אותו כך שיהיה מסמך [שניתן יהיה להשתמש בו], אם יקום הצורך ואם יזדקקו לנימוק. זה נכתב בשליש האחרון (אואחר) של חודש ד'ו אל-קעדה, אחד מחודשי שנת 25.986 יהולל האלוהים בלבדו.

מסמך ה'

הקהילה היהודית של ירושלים היתה עצמאית בעניינים דתיים, מינהליים וכלכליים. בהיותם אוטונומיים בניהול ענייניהם הקהילתיים, פנו היהודים דרך קבע אל הרשויות העות'מאניות בבקשת תמיכה והכרה (ובדרך-כלל אף נענו בחיוב). בהיותם עצמאיים בהשוואה לאחיהם היהודים בחלקים חשובים יותר של האימפריה, היה עליהם לבקש תמיכה כספית מבחוץ, כשהחיים בירושלים נעשו יותר ויותר קשים עבורם מבחינה אישית וקיבוצית כאחד. כבר בסוף המאה השש-עשרה נתבקשה הקהילה היהודית באיסתנבול, שנהנתה ממצב כלכלי משופר ונהנתה מתנאי-מגורים נוחים יותר, לתרום לתשלום החובות הכבדים של יהודי ירושלים. הרב ('חכם') של איסתנבול שלח תרומה לחלוקה בין עניי ירושלים, והשאיר בידי המנהיגים המקומיים את ההחלטה מי יהיו אלה שייחגנו ממנה. אף-על-פי שהיה זה עניין יהודי פנימי, נשלח הסכום באמצעות שירותיו הטובים של שופט מוסלמי.

סג'ל, כרך 78, עמ' 247

זוהי תעודה (חג'ה) מחייבת וחוקית ומסמך מחייב ובלתי-משתמע לשני פנים המבטא את מה שקרה, והוא נכתב בבית-הדין של השריעה המהוללה של ירושלים... יפארו האלוהים. [הוא הוצא על-ידי]... השופט (קאדי) זכריה אל-מצרי שהוא השופט (מולא), אשר כתיבתו הנכבד רשום בחלק העליון של הנוסח השווה לו [ההעתק המקורי], (תנוצח תהילתו).

היהודי פלסון, שהוא הרב (חכם) של הקהילה היהודית החיה בעיר איסתנבול המוגנת, מקום מושב הסולטאנות העליונה, שילם למולא... מוחמד אפנדי בן עבד אל-לטיף אפנדי... את הסכום של עשרת אלפים עת'מאני והסמיך אותו לשלם סכום זה לח'וואג'ה²⁶ מאיר בן אברהם היהודי, שחי בירושלים וכן לשאר מנהיגי היהודים החיים בירושלים הנצורה, כדי שיחלקו אותו ליהודים העניים שבירושלים. זה אושר בתעודה שנשאה בראשה את כתב ידו וכן את חותמתו של המולא מוחמד אפנדי הנזכר [למעלה], שנשלח על-ידי כלסון הנזכר [למעלה] לקהילה היהודית בירושלים. ביום שתאריכו [כתוב] בחלקו התחתון [של המסמך], בא ואישר ח'וואג'ה מאיר בן אברהם, היהודי שנזכר למעלה, בהיותו במצב של בריאות, שלמות, צייתנות, רצון חופשי וראוי להישמע מבחינה חוקית. [הוא אישר] שקיבל באופן חוקי — יחד עם יאסף בן שעבאן סוחר האריגים ויאסף בן עבד אל-כרים, שניהם אנשים יהודים מכובדים — את הסכום הנזכר למעלה בערך של עשרת אלפים עת'מאני מן המולא מוחמד אפנדי

25 28-19 בינואר 1579.

26 תואר שהוענק לסוחרים חשובים, מוסלמים ולא-מוסלמים כאחד.

הנזכר למעלה, בשנת אלף ואחת.²⁷ הם חילקו אותו לעניי היהודים בירושלים, ו[כך] השתחרר השופט מוחמד אפנדי מן הסכום הנזכר [למעלה] וכל חלק ממנו, [באמצעות] קבלה חוקית בצורה חוקית, זיכוי [המעיד על] קבלה ותשלום מלא. השופט מוחמד אפנדי נתן לו אישור חוקי על [עניין] זה ושניהם אישרו אחד לשני [את העדות]. העדות [בעניין זה] נקבעה חוקית על-ידי השופט הנזכר למעלה, והוא נתן פסק-דין חוקי עליה. [זה] נכתב ב-21 בד' אל-חג'ה, שנת 1005.²⁸

מסמך ו' ²⁸*

המסמך האחרון המוצג כאן מאפשר לנו את הבנתם של מספר עניינים. נושאו הראשי הוא היחסים הבין-קהילתיים, ששררו בין יהודי קהיר וירושלים. מתוכו מתגלה לפנינו בבהירות המנגנון שהפעיל את העלייה-לרגל המאורגנת והקבועה בתקופת האביב (פסח ושבעות). חשוב לא פחות המידע שממציא מסמך זה על התגובות השונות שעלייה-לרגל זאת עוררה בקרב הקהילה המוסלמית, וכן על ההשפעה שהיתה לה, כפי שנטען, על הכלכלה המקומית. המסמך אף מביא מידע על הגברות היהודיות שהחזיקו שפחות מוסלמיות (סימן למידה מסוימת של שפע כלכלי וכן לחוסר התקיפות שבה נכפה האיסור על מנהג זה). ואחרון אחרון, מגיפת הדבר, ועדויות לדרך המקובלת בה התגברו עליו, מספקים לנו רקע קודר משהו לכל הסיפור.²⁹

סג'ל, כרך 58, עמ' 444

זה מסמך שנרשם באישור חוקי. תוכנו [הוא כדלהלן]: הסיבה לכתיבת מכתבים [אלה] היא שבבית-הדין ... של ירושלים ... לפני השופט מוחי אל-דין אפנדי, השופט החנפני, [אליה] שכתב-ידו המכובד מופיע בחלק העליון של הנוסח השווה לו [ההעתק המקורי] [ינציח אלוהים את תהילתו ואת רוממותו], בעשרת הימים הראשונים (אואיל) של חודש רמדאן הקדוש של השנה [הכתובה] למטה, לפני שהגיע המולא והסייד שלנו, השופט ... החאג' מוחמד, שהוא השופט האחראי לבתי המשפט של ירושלים וכל הקשור בה ... [התרחשו הדברים הבאים]:

היהודי עטיא בן שמואל אל-כוהאן בא מקהיר לירושלים עם קבוצה של יהודים [שטענו] כי הם רוצים לבקר במקומות הקדושים (זיארה), אך [לאמיתו של דבר] כדי להימלט מן הדבר, יכה אותם אלוהים במה שהם נמלטים ממנו ויתענו ביסורים ובכל מה שהם יראים מפניו! הוא ואלה מבני קהילתו שבאו איתו לא הורשו להיכנס לעיר ירושלים, ואז הם הציגו צו נעלה ומחייב ומכתבים מכובדים שאין לערער על אמינותם, אשר הופנו על-ידי אנשים מראשי המימשל של קהיר אל שליטי ירושלים.³⁰ התמצית של תוכנו [של

27 1592-1593.

28 5 באוגוסט 1597.

*28 צילום המסמך המקורי ראה: ע' סלמה, 'עבדים כבעלותם של יהודים ונוצרים בירושלים העות'מאנית', קתרה, 49 (תשרי תשמ"ט), עמ' 62, תעודה תחתונה.

29 לדיון בגישה זוהו באשר לדבר באימפריה העות'מאנית — בריחה (la fuite) — בתוספת מספר דוגמאות מיוחדות לתגובה היהודית, ראה: D. Panzac, *La Peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850*, Louvain: 1985, pp. 298-311

30 מילולית: 'האדמות הקדושות'.

הצו]... היא שהעלייה-לרגל (זיארה) לירושלים ולחברון... היא מנהג של היהודים. אסור לאיש להפריע להם לקיים את העלייה-לרגל בכוונה להתעשר [באופן בלתי-חוקי] ולקבל טובות-הנאה. הצו, שיש לפעול לפיו, קוים, ועטיה הנזכר [למעלה], בלוויית היהודים שהגיעו אתו לעלייה לרגל לירושלים, עברו [בשערי העיר] ונשארו ב[ירושלים] זמן רב יותר מאשר עונת העלייה-לרגל. [כתוצאה משהותם] נפגעו הקבוצות של עניי [ירושלים] ותנאיהם השתנו [לרעה]. מאוחר יותר, לאחר שכל זה נסתיים, בא שמואל אל-כוהאן בן עטיה הנזכר [למעלה] מקהיר ועמו קבוצת יהודים, שנראתה גדולה מדי, בתואנת-שקר של עלייה-לרגל לירושלים, אך [למעשה] הם נמלטו מגזירת המוות, מי יתן ויפקדם אסון. לכן עצרו אותם מלהכנס לירושלים,³¹ ואז הם הציגו את הצו המחייב ואת המכתבים המכובדים שאין לערער על אמינותם [שנשלחו] על-ידי שליטי קהיר והם נכנסו לירושלים אתם. שהייתם [בירושלים] היתה ממושכת והם העסיקו שפחות מוסלמיות ולבשו בגדים מוסלמיים (נשים וגברים כאחד) והשפיעו באופן חמור על אמצעי המחיה של התלמידים [המוסלמים] ועל מחיריהם של [המוצרים] שסופקו לעיר על-ידין היבואנים. התושבים המקומיים חסרי-הכל סבלו נזקים; נוסף על כך, במשך ימים אחדים לא היה להם דבר לאכול, לא היה להם לחם או [דברי מאכל] אחרים לקנייה. כתוצאה מכל זאת נעשה מצבם של תושבי ירושלים דחוק, ואלה שגרו בה נפגעו קשות בגלל הקהילה היהודית קשת העורף. כתוצאה מכך באה קבוצה של תושבי ירושלים לשופט הנזכר למעלה (תנוצח רוממותו). ביניהם היו אנשי-דת (עלמאא), אנשים עניים וכן זרים, [כאן באה רשימה ובה 21 שמות], והם התלוננו על הקהילה היהודית ועל שהותה המתמשכת [של הקבוצה ממצרים]. [כמו-כן באו בטענות נגדם על העניינים הבאים]: על רכיבה על סוסים, על שינוי בלבוש, על ש[גרמו] למוסלמים ללכת לפניהם, על ששבו והעסיקו [בכתייהם] נערות מוסלמיות, על שגרמו [סבל] לעניים על-ידי העלאה מוגזמת של המחירים ועל-ידי הארכתה של תקופת עליית-הרגל שלהם. הם ביקשו שיזהיר אותם להפסיק את הנזק שהם גורמים למוסלמים, שלא להעסיק כל מוסלמי, שיחזרו למקומות מהם באו, ו[על-ידי כך] יסירו את הנטל מן התלמידים המוסלמים הגרים בירושלים, וכתוצאה מכך [שוב] תשתלט הידידות כלפיהם [מצד התלמידים] ושאר המוסלמים.

השופט שנזכר למעלה... רשם את מה שהודיע למעלה, זכרון-דברים שלם, מלא ומניח את הדעת ומהימנותו נעשתה ברורה לו בעליל. [הוא גם אימת] שהאישה היהודיה מרחבה העסיקה שפחה מוסלמית לבנת-עור בשם פאטמה, ושהיא [עצמה] ציינה [שפאטמה] היתה שפחתה: מייד לאחר-מכן היא [השפחה] נלקחה ממנה והופקדה אצל אדם מהימן. נאמר לו שנמצאים ברשותם ובשירותם שפחות מוסלמיות [אחרות] נוסף על פאטמה שנזכרה [למעלה]. כאשר הוא אימת את זה, וכשכל מה שהיה שם נתברר לו, הוא הביא את עטיה ואת קבוצת היהודים שלו והיתרה בו ובהם כאחד לזרז את יציאתם מן העיר הנזכרת [למעלה]. ניתנה להם דחייה של חמישה-עשר יום, אך הם לא הואילו למלא אחריה. הם הטרידו את התושבים השונים³² של ירושלים, ואלה גם נפגעו על-ידי

היהודים שנזכרו למעלה. עטיה והקבוצה היהודית שלו הוכאו לפני השופט והוא הזהיר אותם שנית נמרצות לעזוב את העיר מייד, אך הם התנגדו ולא עזבו, [ובכך] הגדילו את הנזק שנגרם על-ידם לנתינים [של הסולטאן]. מאוחר יותר, כשהדבר היכה בעיר ירושלים, הם נמלטו משם בחפזון רב (מי יתן ואלוהים יבזם) ופנו לעבר קהיר בתאריך הנזכר למטה. זה נכתב כפי שזה אל נכון קרה; התקיים ונרשם ב-25 של רביע אל-ת'אני, שנת 987.33

סיכום

בנקודה זו עולה השאלה הבאה: הואיל והמאה השש-עשרה היתה, למעשה, התקופה המעצבת את דפוסי החיים בירושלים למשך ארבע מאות שנים, הייתכן לראות את תמונת השנים האלה כחיי היהודים של ירושלים כרומזת לזו ששלטה בתקופות מאוחרות יותר? בשנתיים האחרונות אני עוסק, ³⁴ במסגרת 'יד יצחק בן-צבי', במחקר שמטרתו לזהות את כל החומר הנמצא בארכיון בית הדין המוסלמי בירושלים הנוגע ליהודים ב-401 השנים של השלטון העות'מאני בארץ-ישראל. כבר בשלב מוקדם זה אפשר לציין, שהנוכחות היהודית בזירה המקומית לא הצטמצמה במשך מאות השנים. הבולטות ביותר כמובן זה הן עשרות השנים האחרונות של ירושלים העות'מאנית. הגידול המשמעותי ביותר של האוכלוסיה היהודית שהתרחש באותן שנים בירושלים, משתקף בגידול במספר התעודות על יהודים המופיע בארכיון הסג'ל; לדוגמה, בכרך הכולל את שנת 1314 (כרך 388, שנת 1896-1897) נמצאו כ-80 רישומים יהודיים משמעותיים, וחמש שנים מאוחר יותר, בכרך 395, היה מספר כמעט כפול של רישומים לשנת 1318 (1901-1902).

אין ספק, שיש חוליות חסרות, בעיקר באשר לחיי הרוח ולארגון הפנימי. אולם מכל הידוע בשלב הנוכחי נראה לנו, שמחקר רציני על חיי היהודים העות'מאנים יהיה משמעותי רק בחלקו הקטן ביותר, אם לא יתבסס באופן אכסטנסיבי ואינטנסיבי על מקורות עות'מאניים. ספרות השאלות והתשובות, תיאורי מסעות, דוחות דיפלומטיים ומסחריים אירופיים, מצבות יהודיות — כל אלה ומקורות מסורתיים רבים אחרים ימשיכו למלא תפקיד חשוב. אך אם רצוננו להעלות שאלות מודרניות יותר, בלי להזניח מחקר היסטורי מסורתי, אנו חייבים לפנות למסמכים ערביים ותורכיים. אין ספק, שאלה אשר מקורם בבירת האימפריה, בה נשמרו העתקים, לא נוצלו באופן ממצה למטרותינו, אך כיום חשיבותם היחסית ידועה כבר לכול. הגיעה השעה, שחוקרי ההיסטוריה היהודית ירכשו בקיאות בשפות הערבית והתורכית, כדי שיהיו מסוגלים לצלול גם למעמקי ארכיוני בית הדין המוסלמי.

אוספים דומים של תעודות סג'ל נשמרו בערים רבות של תורכיה ובפרובינציות של האימפריה העות'מאנית באירופה, אסיה ואפריקה. אם אלה ייבדקו בהתמדה ובשיטתיות, יתגלו בהם אוצרות בלתי-משוערים. המקורות העות'מאניים אינם צריכים להיות 'משלימים', כפי שהציע ויינריב, או 'גם' לעזר, כפי שתוארו על-ידי פרופ' בארון. הארכיונים המרכזיים והפרובינציאליים חייבים להיעשות לאבני הפינה שלנו, אם רצוננו לשחזר את תולדות היהודים העות'מאנים על יסודות מוצקים ובני-קיימא.